

Розділ X. **СУСПІЛЬСТВО І ДІТИ**

1. Вступні зауваження

Зміни у ставленні до дитини в різних суспільствах були предметом досліджень в першу чергу етнографів та антропологів. У соціальній історії та психоісторії еволюція дитинства як наукова проблема постала відносно недавно, але розвідки в цій галузі є помітними подіями в сфері гуманітарних наук як на Заході, так і в межах пострадянського простору¹.

Повсякденне життя дитини 1930-х рр. складалось з великої кількості аспектів — матеріально-речового (харчування, житло, одяг тощо), діяльнісного, символічного тощо. Оскільки матеріальний бік повсякденності дітей напряду залежав від обставин, в яких опинилась її родина, вважаємо можливим обмежитись дослідженням такої її специфічної сфери, яку умовно можна означити як участь дітей у соціальному процесі. Соціальний простір дитинства був компонентом всіх сфер суспільного життя, але лишається питання — де, як і в якому статусі діти брали в ньому участь, які це мало наслідки.

Розглядаючи дитину як об'єкт комуністичного виховання, держава намагалась закріпити в ній саме ті якості, які впливали з офіційної ідеології. Створений з цією метою образ «вірного лєнінця» прописував обов'язкові сценарії поведінки в тих або інших ситуаціях. Формування образу радянської дитини посідало значне місце в просторі суспільно-політичної комунікації республіки у 1929–1938 рр. Воно мало значний вплив на ставлення до реальної дитини, розуміння її місця в суспільстві, уявлення про доступні їй види діяльності. Образ дитини конструювався різними засобами, серед яких — методичні рекомендації, промови офіційних осіб, в основному партійних та комсомольських лідерів з питань виховання та дитячого руху взагалі, репортажі диткорів і штатних кореспондентів газет і журналів, художні оповідання для дітей. Зростає вплив візуальних засобів інформації. Фоторепортажі в медіа-виданнях не менш яскраво, ніж тексти, відбивали зміни у ставленні до дитини у суспільстві.

У республіці основними творцями параметрів радянського бачення дитини були, насамперед, партійні і комсомольські лідери — С. Косіор, П. Постишев, С. Андрєєв; керівники ЦБ КДР (Центрального бюро Кабінету дитячого руху при ЦК ЛКСМУ, після 1935 р. — відділу піонерів при ЦК ЛКСМУ) — Ц. Радомиська, Г. Фільштинська, О. Попов, Г. Фурман, головні редактори видань для дітей та вожатих («Червоні квіти», «На зміну», «На роботі», «Дитячий рух» (з 1934 р. — «Піонервожатий»), «Друг дітей», «Піонерія») — О. Барун, П. Белінський, А. Журавський, Х. Агранович та ін. Долучилися до створення образу «вірного лєнінця» і українські поети та письменники, твори яких друкувались у масових дитячих виданнях — Я. Гримайло, В. Бичко, Л. Первомайський, І. Нехода, О. Донченко та ін. Доповідачі на різноманітних конференціях, з'їздах та зльотах, керівники видань, автори матеріалів іноді свідомо, іноді підсвідомо трансливали в дитяче середовище вже засвоєні ними самими нові компартійні

«істини». Люди, що мали відношення до офіційних виступів, пропаганди, мусили тонко відчувати переміни у настроях влади. Повідомлення про дітей чи згадки про них завжди були включені у певний комунікаційний код (систему знаків і значень, контексту і підтексту, стереотипів і усталених асоціацій), що добре зчитується при аналізі текстів доби.

Історично поняття дитинства пов'язувалося, насамперед, з певним соціальним статусом, з колом прав та обов'язків, притаманних цьому періоду життя, з набором доступних для нього форм діяльності. Компартійний режим добре враховував вікові особливості. Можна відзначити певну вікову диференціацію, що втілювалася у різних «ланцюгах еквівалентності». Немовлята були міцно пов'язані з дискурсом «захисту материнства і дитинства» (в якому перетинались проблеми медицини, емансипації і соціального забезпечення). Вузловими точками тут були поняття «здоров'я дитини», «захист», «опіка», «допомога матерям», «втягування до виробництва трудящих жінок», «звільнення жінки» тощо. У більшості діти цього віку ставали героями текстових та фотосюжетів у журналах «Друг дітей», «Комунарка України», «Колгоспниця України» тощо.

З дітьми дошкільного і молодшого шкільного віку (до 9 років) пов'язувались уявлення про власне «дитячість», що реалізовувалось, насамперед, у візуальній культурі через зображення дитячих ігор, розваг, забав, відпочинку. З цим віком пов'язувались традиційні розуміння основних видів дитячої діяльності. Іноді образи малечі, що займалася дорослими заняттями, за рахунок почуттів кумедності і зворушення, які вони викликали, використовувались у дорослій пропаганді задля посилення мотивації адресатів цієї інформації. Жовтєнята вже починали залучатися до кампаній влади і частково потрапляли до їх політичного і мілітарного різновиду. Але частіше ця вікова категорія у пресі з'являлася для розповіді про успіхи у радянському будівництві. Вона також залучалася до формування образу турботливої радянської влади. Але ні перша, ні друга вікові групи не були самостійними ключовими знаками в офіційному образі радянської дитини.

Радянська пропаганда була сфокусована на дітях середнього і старшого шкільного віку. Саме вони були основними діючими особами більшості медіасюжетів, що репрезентували образ радянської дитини у зазначений період. Діти 10–16 років безпосередньо залучалися до участі у всіх напрямках більшовицької політики соціалістичних перетворень. Можна вважати, що саме з цього часу у дітей закінчувалось дитинство. Вікова категорія дітей старших за 15 років часто взагалі виключалась із дискурсу дитини, розглядаючись нарівні з комсомольцями як «молодь».

В офіційних виступах керівників республіки та медійних текстах доби модернізації починає активно експлуатуватись образ «дитини-дорослого», що мусить розбиратися в політиці та ідеології, бачити перспективи розвитку радянської економіки, розуміти, хто є ворогами влади, а, отже, і його власними ворогами. Це — образ дитини, яка нарівні з батьками будує соціалізм. Старша вікова категорія дітей виявилася безпосередньо підключеною до всіх соціальних практик, зайняла там свою окрему нішу.

Повсякденна дитяча діяльність розглядалась як повне включення в процес соціалістичного будівництва і складалась з кількох аспектів або різновидів:

політичного, виробничого, навчального, мілітарного, дозвоільневого. Вони впливали як на формування образу дитини в суспільній думці, так і на уявлення про «корисну» активність дітлахів. Їхнє співіснування, співпадіння і перетинання структувало основний потік інформації, визначало загальну спрямованість кампаній, сприйняття основних медіа-сюжетів та їх трактовку на місцях педагогами та керівниками дитячого руху. «Політичний» аспект був настільки домінуючим, що його можна було спостерігати в змістовних блоках всіх названих аспектів. Співвідношення інших аспектів мали свою динаміку змін, знаходячись в повній залежності від настанов з центру.

Отже, дослідження ставлення держави до проблем дитинства дає можливість зрозуміти, яким чином залучалась дитина до участі у масових кампаніях, як це впливало на її повсякденне життя, як формувалась її ідентичність.

2. Дитина і політика

Політична площина дитячого повсякденного життя охоплювала такі основні блоки змістів: питання класової належності дитини, питання виховної політичної роботи, що включала політичну просвіту (виховна ідеологічна робота) та політичну діяльність (участь у масових кампаніях влади), використання владою образу дитини для створення власного позитивного іміджу.

Дитина уявлялась як своєрідне поле битви між силами добра і зла — більшовиків та їх класових ворогів. З одного боку, дитина, з точки зору політичних переконань, сприймалась як певна «*tabula rasa*», яка не має власного досвіду класової боротьби, сформованої психіки, і є «вдячним матеріалом» для «правильного» комуністичного виховання. Вона легко сприймає все і є природним союзником соціалістичної влади. Діти позиціонувались як позитивні персонажі (представники всього нового та передового). Щодо них використовувалось поняття «нові люди»². Але реальне життя, на відміну від теорій, демонструвало іншу картину.

Детермінованість політичних поглядів дітей родинним оточенням була очевидна більшовицьким керівникам. Родина розглядалась ними не тільки як «фортеця всіляких релігійних забобонів»³, культурної відсталості та ідеологічного невігластва, але й джерело відверто ворожих впливів на дитину. В одній із своїх промов у березні 1932 р. секретар ЦК ВКП(б) П. Постишев, обґрунтовуючи необхідність «партійного виховання» піонерів, навів такий доказ: «якщо ви прислухаєтеся до дітей, то вловите в їх настроях відбиток усіх тих настроїв, які є у окремих робітників, службовців, колгоспників, селян-одноосібників. Погляди й настрої тієї частини батьків, яка зв'язана з вихідцями з дрібної буржуазії, з середовища дореволюційного чиновництва, із уламків класів, що раніш панували, передаються до певної міри й дітям цих родин, а через них проникають у дитяче середовище»⁴.

Численні звіти про політичні настрої на селі під час колективізації фіксували випадки «антирадянських настроїв» серед дітлахів, які влада списувала на рахунок «класово-ворожих впливів» родинного оточення. В одному із сільських піонерзагонів діти одноосібників з молодших груп відмовились йти на заняття «на знак протесту проти вимоги до їх батьків виконати взяті на себе